

نقش فضای مجازی در امنیت دینی خانواده

طیبه فلاح^۱، هاجر شعبانی موسی کلایه^۲، زینب سادات مسعودی علوی^۳

چکیده

فضای مجازی (اینترنت)، نسل جدیدی از فضای روابط اجتماعی است. یکی از راه‌های مهم تربیت دینی و اسلامی فرزندان، انعکاس مطالب دینی در مطبوعات و رسانه‌هاست. فضای مجازی، به عنوان فضای دومی از زندگی واقعی است که مانند فضای واقعی، نیازمند فرهنگ است. خانواده، یگانه سازمان اجتماعی که بادوام و همگانی است و از دیرباز در زندگی بشرهای ماقبل تاریخ وجود داشته است. خانواده تنها نظام فرهنگی، اجتماعی است که در همه جوامع، از مذهبی و غیرمذهبی پذیرفته شده و توسعه یافته است. قرآن مفهوم امنیت را در قالب واژگان متفاوت مورد استفاده قرار داده است تا شبکه ای گسترده از معنا را در این موضوع ترسیم کند. ما در این مقاله به اهمیت و ضرورت امنیت در فضای مجازی و اثرات مخرب آن بر امنیت دینی خانواده و همچنین به بررسی اثرات مثبت فضای مجازی و همچنین جایگاه تربیت در فضای مجازی با رویکرد دینی می‌پردازیم. از این مقاله نتیجه می‌گیریم که جهان مجازی با ویژگی‌هایی مانند بی‌مکانی، فرازمانی، تکرار داشتن، قابل دسترس بودن، از جهان واقعی به طور نسبی جدا می‌شود؛ در نتیجه همزمان هویت خانواده و در ادامه هویت اجتماعی و دینی با ورود این شبکه‌ها دچار تغییر و تحولات عمده می‌شود.

کلید واژه‌ها

^۱ طلبه سطح ۲ مدرسه علمی تخصصی حضرت آمنه سلام الله علیها،

^۲ مدرس حوزه علمیه قم

^۳ دانشجوی کارشناسی ارشد فیزیولوژی گیاهی دانشگاه بین المللی قم.

مقدمه

فضای مجازی (اینترنت)، نسل جدیدی از فضای روابط اجتماعی است و با توجه به اینکه عمر چندانی ندارد، توانسته است به خوبی در زندگی مردم جا باز کند. یکی از راه‌های مهم تربیت دینی و اسلامی فرزندان، انعکاس مطالب دینی در مطبوعات و رسانه‌هاست. فضای مجازی، به عنوان فضای دومی از زندگی واقعی است که مانند فضای واقعی، نیازمند فرهنگ است. این فرهنگ، همان‌گونه که در فضای واقعی، از عوامل متعددی مانند: شرع، وضعیت اقتصادی و معیشتی، سطح تحصیلات و غیره ناشی می‌شود، در فضای مجازی نیز از همین عوامل تاثیر پذیرفته، بر این عوامل نیز تاثیر می‌گذارد (برقی و مستانه، ۱۳۹۷: ۴۰). خانواده در تمام فرهنگ‌ها، کانون شکل‌گیری هویت فرد است. هیچ فردی جدا از خانواده‌اش قابل تعریف نیست و خانواده رکن اصلی سازنده شخصیت فرد است. انسان‌ها در خانواده به هویت و رشد شخصیتی دست می‌یابند و می‌توانند به تکامل معنوی و اخلاقی نایل شوند؛ از این رو، خانواده عامل کمال، آرامش و بالندگی اعضای خویش است و این اعضا همان کسانی هستند که نقش عمده‌ای در تحولات اساسی جوامع ایفا می‌کنند. اسلام در جایگاه مکتبی انسان ساز، به تکریم و تعالی خانواده توجه زیادی دارد و این نهاد مقدس را کانون تربیت و مهد مودت و رحمت می‌شمرد. از دیدگاه اسلام، سعادت و شقاوت جامعه انسانی به صلاح و فساد این نهاد منوط است و هدف از تشکیل خانواده، تامین نیازهای مادی، عاطفی و معنوی انسان از جمله دستیابی به سکون و آرامش است. از نظر کارشناسان، خانواده نیز مانند هر سیستم دیگری در معرض تهدید است. این تهدید در جامعه‌ای مانند جامعه ما جنبه‌ی عینی‌تری دارد؛ زیرا در کشور ما نیز همچون دیگر کشورهای در حال توسعه، خانواده معنایی وسیع‌تر و جایگاهی والاتر دارد (فجری و فجری، ۱۳۹۶: ۶۵). گسترش فضاهای مجازی اینترنتی مانند انواع دیگر تحولات و پیشرفت‌ها، پیامدها و آثار مثبت و منفی گوناگونی را در زمینه آداب و اخلاق زندگی خانوادگی کاربران این گونه فضاها ایجاد کرده است. از جمله پیامدهای مثبت فضای سایبری، آسان‌سازی و سرعت بخشی ارتباطات و تبادل اطلاعات است. همچنین، از جمله آسیب‌های اخلاقی فضای سایبری در تربیت دینی فرزندان می‌توان به مواردی همچون: تعارض ارزش‌ها، اعتیاد به اینترنت، بحران هویت و اختلال در شکل‌گیری شخصیت، شکاف نسل‌ها، انحراف‌های اخلاقی و جنسی،

افسردگی و انزوای فردی و اجتماعی، به خطر افتادن حریم خصوصی افراد، از هم پاشیدگی بنیان خانواده، کاهش نقش خانواده به عنوان مرجع، کاهش ارتباط والدین با فرزندان و از بین رفتن حریم روابط اخلاقی بین فرزندان و والدین اشاره کرد (بازیار و همکاران، ۱۴۰۲: ۵).

پیشینه‌ی تحقیق نشان می‌دهد از سال ۱۹۹۷ میلادی شبکه‌های اجتماعی مجازی با سرعت غیرقابل وصفی در حال نضج و رشد هستند و خدمات این وب سایت‌ها با داشتن میلیاردها عضو فرصت و فضا و به عبارتی بافت اجتماعی مجازی را بوجود آورده است. این موج ایران را نیز در بر گرفته به طوریکه در کشور ایران تنها ظرف مدت چند سال، یعنی از سال ۱۳۸۰ تا ۱۳۸۷ تعداد کاربران شبکه جهانی از ۱/۸ به ۱۱/۲ میلیون نفر و در سال ۱۳۹۳ به ۴۵ میلیون نفر رسیده است. فضای مجازی نسل جدیدی از فضای روابط اجتماعی هستند که با اینکه عمر خیلی زیادی ندارند، توانسته اند به خوبی در زندگی مردم جا باز کنند. مردم بسیاری در سنین مختلف و از گروه‌های اجتماعی متفاوت در فضای مجازی کنار هم آمده‌اند و از فاصله‌های بسیار دور در دنیای واقعی، از این طریق با هم ارتباط برقرار میکنند. امروزه خانواده ایرانی در سبد فرهنگی خود مواجه با شبکه‌های ماهواره‌ای، فضای مجازی، رسانه‌های مدرن و غیره است که هر کدام به نوبه خود بخشی از فرآیند تاثیرگذاری در خانواده را هدف گرفته اند (رفیعی سرشکی، ۱۳۹۷).

هدف از این تحقیق، بررسی چالش‌های اساسی حوزه امنیت فضای مجازی؛ بررسی چشم انداز مطلوب در حوزه امنیت دینی مجازی (هاتف، ۱۳۸۸: ۱۰۴)، بررسی آسیب‌های فضای مجازی در خانواده؛ اثرات مثبت فضای مجازی، نقش فضای مجازی در جهانی‌شدن دین و جایگاه تربیت در فضای مجازی بارویکرد دینی است.

روش تحقیق به کار گرفته شده در این پژوهش، به صورت جمع‌آوری اطلاعات از منابع مختلف از قبیل کتاب‌ها، مجلات، مقالات و جستجو در پایگاه‌های داده‌ای همچون SID , noormags ، Google Scholar و دیگر پایگاه‌های معتبر علمی، با کلیدواژه‌های فضای مجازی، امنیت، خانواده، امنیت دینی با موضوع نقش فضای مجازی در امنیت دینی خانواده گردآوری شد و در زمینه‌ی مفهوم فضای مجازی، مفهوم خانواده، مفهوم امنیت دینی، اهمیت و ضرورت امنیت در فضای مجازی، اثرات مخرب فضای مجازی بر امنیت دینی خانواده، اثرات مثبت فضای مجازی، جایگاه تربیت در فضای مجازی بارویکرد دینی ارائه گردید.

۱- مفهوم شناسی

۱-۱- فضای مجازی

فضای سایبر در معنا به مجموعه هایی از ارتباطات درونی انسان ها از طریق رایانه و مسائل مخابراتی بدون در نظر گرفتن جغرافیای فیزیکی گفته می شود (هاتف، ۱۳۸۸: ۱۰۰). فضای مجازی به تدریج به عنوان نامی متعارف و مرسوم برای فهماندن و توصیف هر چیزی به کار گرفته می شود که با اینترنت مرتبط است. به واسطه این رسانه الکتریکی، اشخاص می توانند باهم ارتباط برقرار نموده، کار کنند، رسانه ای هنری بسازند، در کنفرانس ها شرکت کنند و تبادل نظر نمایند. در روانشناسی، فضای مجازی به عنوان شبکه ذهن ها نامگذاری شده است (زیوکو و نصرتی، ۱۳۹۹: ۱۷۰). اغلب از طریق شبکه های خبری یا پخش سمعی و بصری در مورد فضای مجازی می شنویم. بسیاری آن را مترادف با فضا یا فضایما می دانند، مفهومی که توسط برخی نیز تکرار می شود. با این حال، در حقیقت، این اصطلاح جامع است و طیف گسترده ای از معانی را در بر می گیرد، از جمله تمام وسایل الکترونیکی که جهان و بشریت با آنها تعامل دارند. این دستگاه ها نه از نظر جغرافیایی محدود هستند و نه از نظر دامنه محدود. آنها را می توان از هر نقطه ای اداره کرد و دسترسی به هر مکان در سراسر جهان را فراهم کرد (Alsamaualy et al., 2024). به طور کلی در تعریف شبکه های اجتماعی می توان گفت شبکه های اجتماعی سایت هایی اند که از یک سایت ساده مانند موتور جستجوگر استفاده کرده و پس از اضافه نمودن امکاناتی مانند چت و ایمیل به نوعی اشتراک گذاری را به کاربران خود ارائه می دهند. شبکه های اجتماعی، محل گردهمایی صدها میلیون کاربر اینترنت است که بدون توجه به مرز، زبان، جنس و فرهنگ، به تعامل و تبادل اطلاعات با یکدیگر می پردازند. در واقع شبکه های اجتماعی با هدف افزایش و تقویت تعاملات اجتماعی در فضای مجازی طراحی شده اند. به اعتقاد کاستلز، شبکه های اجتماعی محصول همگرایی سه فرایند تاریخی مستقل هستند. انقلاب اطلاعات، تبادلات اطلاعاتی در سراسر جهان در کمترین هزینه و کمترین زمان هم چنین تجدید ساختار سرمایه داری و اقتصاد متکی به برنامه ریزی، تجارت الکترونیکی، بانک داری الکترونیکی و در نهایت نهضت های فرهنگی دهه ۱۹۶۰. این سه فرایند تا شبکه های اجتماعی مجازی تولد یافته و رشد کنند (اسلامی و جهانگیر، ۱۳۹۶: ۹).

۱-۲- خانواده

تعریف خانواده در لغت نامه دهخدا. [نَ / نِ / دَ / دِ] (اِ مرکب) خاندان. (غیاث اللغات) (ناظم الاطباء)، دودمان. خیل خانه. (ناظم الاطباء)، تبار. دوده: اصیل زاده و از خانواده حرمت بزرگوار و به اقبال و دولت اندرخور. یگانه سازمان اجتماعی که بادوام و همگانی است و از دیرباز در زندگی بشرهای ماقبل تاریخ وجود داشته و حتی قبل از عبادتگاه و دولت و هر سازمانی که برای تمرکز فعالیت آدمی بوجود آمده است خانواده میباشد. گرچه در طول تاریخ خطراتی برای آن پیش آمده و بر اثر آن نزدیک بوده است که خانواده از بین برود ولی چون روابط انسانی در این سازمان بیشتر و بهتر از سایر روابط دیگر برآورنده مهمترین خواسته‌ی حیاتی اوست، لذا این امر موجب شده که این سازمان بتواند به‌کار مستمرش ادامه دهد و از جمع به پراکندگی نگراید. مردم شناسان میگویند: علت استمرار و دوام خانواده از آن است که در خانواده روابط اجتماعی به بهترین وجهی حوائج آدمی را برمی آورد و رفع نیازمندی‌های او در هیچ رابطه‌ای به‌غیر از این رابطه به این خوبی و آسانی امکان پذیر نیست (لغت نامه دهخدا، ۱۳۷۳). خانواده تنها نظام فرهنگی، اجتماعی است که در همه جوامع، از مذهبی و غیرمذهبی پذیرفته شده و توسعه یافته است؛ و در جوامع مختلف دارای نقش، پایگاه و منزلت‌های گوناگون است. با این که هسته‌ای کوچک از اجتماع است در حیات اجتماعی مردم نقش و تأثیری فوق العاده دارد به‌طور کلی می‌توان گفت خانواده هسته اول همه سازمان‌ها و نهادهای اجتماعی است. همه نقش‌های مربوط به ایجاد تمدن، انتقال موارث و رشد و شکوفایی انسانیت به آن مربوط می‌شود. همه سنت‌ها، عقاید و آداب و رسوم، ویژگی‌های فردی و اجتماعی از طریق خانواده به نسل جدید منتقل میگردد و این امر میتواند اثر وجودی مفید و یا زیان بخشی را به جامعه برساند (اسلامی و جهانگیر، ۱۳۹۶: ۴).

۱-۳- امنیت عمومی و امنیت دینی

امنیت از ریشه «آمن» ، معنایی ضد ترس دارد (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، جلد ۸: ۳۸۸). راغب اصفهانی آن را آرامش نفس و از بین رفتن ترس معنا کرده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، جلد ۱: ۹۰). در مجموع این واژه به معنای آرامش حاکی از نبود هرگونه عامل ترس آور است که

آگاهانه درباره آن بیندیشند؛ به عبارت دیگر، مربی چه در مقام معلم و چه در مقام والدین، باید شور و شوق فطری کودک را در خصوص جلال و جمال الهی پرورش دهد و از رهگذر آن، فضایل اخلاقی را به ملکات اخلاقی مبدل سازد. این کار زمانی ممکن است که اذهان و عواطف آدمی، درهای خود را به روی دین نبندد و تصور نشود که دین، چیزی منسوخ و مطالعه آن، فاقد ارزش است. بنابراین تنها راه سعادت‌مند شدن انسان، بهره‌مندی او از تعلیم و تربیت دینی است. از آنجاکه یافتن الگوی مستدل و روشن، در خصوص نحوه تبیین و استقرار نگرش توحیدی در فرد و جامعه، میتواند راهگشای اصلی مسائل و معضلات تربیتی، به‌ویژه در جهان معاصر باشد، با استقرار نگرش جامعه توحیدی، در افراد تربیت‌یافته به خصوص کودکان و تنظیم جهت‌گیری آنان به سوی خداوند، همواره یکی از مهمترین دغدغه‌های پیام‌آوران الهی و مربیان در تربیت دینی بوده و هست. در سوره بقره، آیه یکصد و شصت و سوم اینگونه بیان شده است: «و خدای شما، خدای یگانه‌ای است که غیر از او معبودی نیست. اوست بخشنده و مهربان.» بی‌توجهی به سازکار تحقق عینی و عملی توحید در فرآیند تربیت، تقلیل‌گرایی و بی‌توجهی به ساحت‌های مختلف وجود آدمی، جایگزین شدن تدریجی اهداف میانی، مانند مبادی آداب اسلامی شدن مرتبی به جای هدف غایی توحید، داشتن نگاه قطعی در فرآیند تربیت و بی‌توجهی به گستره حیات آدمی، ظاهرگرایی و غفلت از ساخت شاکله و هویت توحیدی، عدم تناسب تربیت با وسع ظرفیت و ظرفت‌های هر مرحله سنی از جمله چالش‌های قابل طرح می‌باشد. بنابراین مناسب‌ترین راهکار برای مواجهه با آسیب‌ها در فضای مجازی تقویت عقاید و باورهای دینی از بدو کودکی است و این استحکام‌بخشی را باید با ورود کودک به سن هفت‌سالگی که دوره جدیدی از زندگی و تربیت وی می‌باشد آغاز نمود، از منظر تعالیم اسلامی یکی از مهمترین و تأثیرگذارترین مراحل تربیت کودک به‌شمار می‌رود (بادامی و همکاران، ۱۴۰۱: ۴۷۶-۴۷۴).

نتیجه‌گیری

مشخصه دوران مدرن انبوهی از رسانه‌های جمعی و فضاهاى مجازی است که هر کدام دارای قابلیت‌ها و ویژگی‌های منحصر به فردی هستند. ارتباطات در دنیای جهانی شده امروز، تبادل نظر، گسترش فرهنگ منفی و تبلیغ اطلاعات نادرست و مغرضانه در مورد جناح‌ها، گروه‌ها، شخصیت‌ها و به‌ویژه مذاهب مختلف را رایج و آسان کرده است. در طول تاریخ، فرهنگ و

متون بنیادین دینی و اعتقادات الهی مورد هجمه هایی از جمله در قالب تبلیغات ضد دینی در فضای مجازی قرار گرفته است. ظهور عرفان های جدید، ظهور گروه های تروریستی و گسترش شبکه ها و سازمان های شبه دینی، تصویر واقعی دین را مخدوش کرده و آن را به گونه ای دیگر به ویژه به نسل جوان نشان داده است. به ویژه اسلام هدف اصلی چنین حملاتی بوده است. در چنین شرایطی ضروری است فضای مجازی با ایجاد شبکه ها، گروه ها و لینک های دقیقی که بتواند تفاسیر و منابع قرآنی را به درستی ارائه کند و همزمان با تبلیغات ضد دینی مبارزه کند، ترویج فرهنگ اسلامی را تسهیل کند. امروزه فضای مجازی فرصت ها و تهدیدهایی را برای بشریت به همراه دارد. در حالی که تهدیدها باعث نگرانی مسلمانان شده است، شرایط برای بهره برداری از فرصت های آنها نیز بسیار مساعد است. شبکه های اجتماعی به عنوان یکی از رسانه های پرتعداد و تعاملی در جوامع امروزی محسوب می شوند. این شبکه ها امروزه سرآمد رسانه های اجتماعی و وب جهانشمول چه از نظر بازدید و چه از منظر کاربر به شمار می روند. یکی از مناقشه آمیزترین بحث های حوزه شبکه های اجتماعی، تأثیر آن ها بر هویت خانواده و درنهایت امنیت اجتماعی و امنیت دینی است. امنیت اجتماعی یک موضوع هویتی است و ترس و بیم از تخریب مبانی اخلاقی و دینی و اجتماعی، نداشتن امنیت روانی و فرهنگی ناشی از هجوم اطلاعات آلوده و مخرب از طریق اینترنت و فضاهای مجازی، واکنشی منطقی است. جهان مجازی با ویژگی هایی مانند بی مکانی، فرا زمانی، تکرار داشتن، قابل دسترس بودن، از جهان واقعی به طور نسبی جدا میشود؛ همزمان هویت خانواده و در ادامه هویت اجتماعی و دینی با ورود این شبکه ها دچار تغییر و تحولات عمده میشود. از جمله راهکارها برای پیشگیری از آسیب های فضای مجازی این است که در وهله ی اول افراد بایستی برای ورود به این دنیای مجازی خصوصاً برقراری ارتباط و تعامل در شبکه های اجتماعی مجازی بایستی اطلاعات کافی در اختیار داشته باشند تا دچار مشکلات فراوان در زمینه های گوناگون خصوصاً اجتماعی نشده و از آسیب های روانی و فرهنگی آن در امان بمانند. برقراری ارتباطات سالم در فضای مجازی و لزوم هوشیاری خانواده ها نسبت به تهدیدات فضای سایبری در اولویت قرار دارد. پیشگیری از آسیب های اجتماعی و توجه والدین به فرزندان و نیز رفتار آنان بسیار مهم می باشد و برای جلوگیری و از هم پاشیدگی خانواده ها، والدین باید تا حدودی نسبت به فناوری های روز دنیا آگاهی داشته و بدانند که تغییر در رفتار فرزندان به معنای ایجاد تغییر در طرز فکر آنهاست و هنگامی که بنای فکری و شخصیت آنها به صورت ناصحیح شکل گیرد، راه نفوذ به حریم خصوصیشان و محیط امن خانواده باز می شود.

بنابراین چنانچه خانواده ها نسبت به شیوه های جدید ارتباط فرزندان خود آگاهی و شناخت کافی و لازم را داشته باشند، از انجام بسیاری از جرایم و ارتباطات پنهانی آنان جلوگیری به عمل خواهند آورد. به طور کلی این حقیقت غیرقابل انکار است که فضای مجازی با وجود تهدیدهای متصور، فرصت های مغتنمی را برای معرفی توان ها و قابلیت های فرهنگی، ایجاد و افزایش سرمایه اجتماعی از طریق بهبود و سلامت ارتباط های اجتماعی افراد، آگاه سازی و آموزش های اجتماعی و در نهایت تولید قدرت نرم در اختیار ملت ها و دولت ها قرار داده است. فضای مجازی، هم فرصتی است برای افزایش دین داری اعضای خانواده و هم تهدیدی است برای از دست دادن دین داری آنان؛ مهم این است که افراد چگونه از فضای مجازی بهره مند شوند.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- اسلامی، علی و جهانگیر، زهرا، «شبکه های اجتماعی مجازی، آسیب شناسی روانی و فرهنگی در خانواده»، *کنفرانس بین المللی فرهنگ آسیب شناسی روانی و تربیت*، ۱۳۹۶.
- الویری، محسن، *جهانی شدن و جهان اسلام*، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، معاونت فرهنگی، چاپ ۱، ۱۳۸۸.
- بادامی، محمدعلی و همکاران، «جایگاه حمایت های حقوقی از کودکان در فضای مجازی با تأکید بر حق تربیت دینی». *نشریه علمی پژوهش های حقوقی*، دوره ۲۱، شماره ۵۰، تابستان ۱۴۰۱: ۴۹۴-۴۵۷.
- برقی، مستانه، یدالله، «تاثیر فضای مجازی بر تربیت اسلامی دانش آموزان؛ آسیب ها و راهکارها»، *فصلنامه ره آورد نور*، شماره ۶۳، تابستان ۱۳۹۷: ۳۵-۴۵.
- بازیار، دل آرا و همکاران، «فضای مجازی و اثرات آن بر دانش آموزان»، *فصلنامه مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی (موسسه آموزش عالی نگاره)*، شماره ۵۱، بهار ۱۴۰۲: ۱-۱۴.
- حسین پور، جعفر و مصرخانی، قدیر، «نقش شبکه های اجتماعی مجازی بر امنیت عمومی کاربران آن»، *پژوهشنامه نظم و امنیت انتظامی*، سال یازدهم، شماره دوم (پیاپی چهل و دوم)، زمستان ۱۳۹۷: ۱۷۰-۱۵۳.

- درشتی، حنا و همکاران، «تأثیر شبکه های اجتماعی مجازی بر هویت نهاد خانواده»، نشریه بصیرت و تربیت اسلامی، دوره ۱۷، شماره ۵۲، ۱۳۹۹: ۱۲۳-۱۵۰.
- دهخدا، علی اکبر، کتاب لغتنامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران. مؤسسه انتشارات و چاپ روزنه، چاپ ۱، ۱۳۷۳.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، لبنان، دار الشامیة، بیروت، ۱۴۱۲ه ق.
- رفیعی سرشکی، سمیرا، «آسیب های اخلاقی در شبکه های اجتماعی مجازی»، کنفرانس ملی توسعه اجتماعی، ۱۳۹۷.
- زیوکو، ماجا و نصرتی، «ابعاد روان شناختی فضای مجازی»، فصلنامه بین المللی میان رشته ای *Pure Life*، دوره: ۶، شماره: ۲۰، ۱۳۹۹: ۱۶۹-۱۸۵.
- صادقی، محمدهادی، و همکاران، «اصول سیاستگذاری جنایی در فضای مجازی: از واگرایی تا همگرایی»، فصلنامه سیاستگذاری عمومی، دوره ۱۰، شماره ۱، بهار ۱۴۰۳: ۱۵۸-۱۷۶.
- علوی، سیدرسول، «درآمدی بر تعامل دین و فضای مجازی»، نشریه المصطفی العالمیه، دوره ۱، شماره ۱، زمستان ۱۴۰۰: ۷-۱۰.
- علم الهدی، جمیله و دیگران، «بررسی تأثیر بکارگیری فاوا بر نگرش اخلاقی دانش آموزان راهنمایی»، فصلنامه مطالعات برنامه درسی، شماره ۱۲، ۱۳۸۸: ۱۲۲-۱۴۵.
- غلامی، محمد، «الگوی بهره‌وری از فضای مجازی با محوریت قرآن کریم و روایات»، نشریه المصطفی العالمیه، دوره ۱، شماره ۱، زمستان ۱۴۰۰: ۳۹-۵۸.
- فجری، علیرضا، فجری، محمد مهدی، «راهکارهای صیانت از خانواده در برابر آسیب‌های فضای مجازی»، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات اخلاق کاربردی، شماره ۵۰، زمستان ۱۳۹۶: ۶۱-۸۵.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، قم، موسسه دارالهجره، چاپ ۲، جلد ۸، ۱۴۰۹ قمری.
- فضائی، مصطفی و همکاران، «آزادی دینی در فضای مجازی و تأثیر آن بر صلح و امنیت بین‌المللی: با نگاهی به آموزه‌های اسلامی»، نشریه پژوهشی تطبیقی حقوق اسلام و غرب، سال ششم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۸: ۸۷-۱۱۰.

- کمالی، بانو، «زن، سلامت و امنیت در دنیای مجازی»، *همایش بین‌المللی حورا انسیه (س) زن، امنیت، خانواده در سایه الگوگیری از شخصیت برجسته تراز اول اسلام*، ۱۴۰۱.
- نوبری، علیرضا و اسماعیلی، علی. «مفهوم‌شناسی امنیت در قرآن و زمینه‌های شکل‌گیری آن با تأکید بر روش معناپژوهشی ایزوتسو»، *نشریه امنیت ملی*، سال دهم، شماره ۳۶، تابستان ۱۳۹۹.
- هاتف مهدی، «چالش‌ها و چشم‌اندازهای امنیت در فضای مجازی»، *نشریه دوماهنامه توسعه انسانی پلیس*، سال ششم، شماره ۲۲، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۸: ۹۳-۱۱۷.

* ALSAMAUALY, I. A. C. A., Raisi, L., Al-Azzawi, M. I. Q., & Ashrafi, M. The Boundaries of Freedom in the Use of the Internet in Cyberspace. *Interdisciplinary Studies in Society, Law, and Politics*, 3(2),2024: 180-190.

* Askari, Z. Safeguarding Children from Sexual Risks in Cyberspace. *Al-Mustafa*.2022.